

With the expansion of communication and the growing development of new needs and concepts, it enters the set of legal laws, one of the most important of which is privacy. Privacy is closely related to human dignity and, as we know, is one of the most important examples of human rights, in other words, privacy can be included in the first generation of human rights. International human rights instruments such as the Universal Declaration of Human Rights, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms - Covenants (Covenant on Civil and Political Rights and the Covenant on Economic, Social and Cultural Rights) and the Islamic Declaration on Human Rights state that it is inviolable. The ways in which this has been practiced in different legal systems are quite different from each other. Unfortunately, in Iran, despite the existence of serious and sufficient legal bases to protect the right to privacy, a comprehensive law has not yet been adopted, and this right in Iran needs a major change. The sources of civil liability for violating privacy can be seen in the Qur'an and Sunnah, but it can not be explicitly said that there is a law in society that can find the types of privacy and its violations and methods of compensation. Because most of the damage is to the dignity of individuals and is a kind of moral damage, it is difficult to compensate without comprehensive and complete laws.

بررسی مسئولیت مدنی حاصل از نقض حریم خصوصی با رویکردی بر حقوق موضوعه و اسناد بین المللی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۲۶

بهنام قنبرپور^۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱/۲۲

سید رضا باقری^۲

چکیده

با گسترش ارتباطات و رشد روز افزون توسعه نیازها و مفاهیم جدیدی وارد مجموعه قوانین حقوقی می‌شود که می‌توان گفت یکی از مهمترین آنها حریم خصوصی است. حریم خصوصی با کرامت انسانی رابطه‌ی نزدیک دارد و یکی از نمونه‌های مهم حقوق بشر می‌باشد، به عبارت دقیق‌تر حریم خصوصی را میتوان در نسل اول حقوق بشر گنجانند. اسناد بین المللی حقوق بشری مثل اعلامیه جهانی حقوق بشر، کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادیهای بنیادین - میثاقین (میثاق حقوق مدنی و سیاسی و میثاق حقوق اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی) و اعلامیه اسلامی حقوق بشر به غیرقابل تعرض بودن آن اشاره دارند. شیوه‌ای که در نظامهای حقوقی مختلف این امر را در خود اعمال کرده‌اند با یکدیگر کاملاً متفاوت است. متأسفانه در ایران علی‌رغم وجود مبانی جدی و کافی حقوقی در این باب به تصویب نرسیده است و این حق در ایران نیازمند تحولی عظیم است. منابع مسئولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی را میتوان در قرآن و سنت مشاهده کرد اما به صراحت نمی‌توان گفت قانونی جامعه وجود دارد که می‌تواند انواع حریم خصوصی و موارد نقض آن و شیوه‌های جبران خسارت آن را در آن یافت. چون اکثر زیانهای وارد بر حیثیت افراد و اشخاص بوده و به نوعی زیان معنوی است جبران آن بدون وجود قوانین جامع و کامل مشکل می‌نماید.

واژگان کلیدی: حریم خصوصی، حقوق موضوعه، اسناد بین المللی

^۱ دانشجوی دکتری حقوق خصوصی، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائمشهر، ایران
^۲ استادیار گروه حقوق و الهیات، واحد قائم شهر، دانشگاه آزاد اسلامی، قائم شهر، ایران. (نویسنده مسئول)

مقدمه

اگر بخواهیم توضیح مختصر در مورد اصطلاح مسئولیت مدنی بدهیم باید بگوییم مجموعه قواعدی که جبران خسارت زیان دیده را در بر میگیرد. هر کسی که به شخصی زبانی وارد کند در برابر او دارای مسئولیت مدنی بوده و ملزم به جبران خسارت چه مادی و چه معنوی می باشد. امروز با توجه به توسعه روزافزون فناوری پیدایش انواع جدید جرایم و خسارات به زیاندیدگان امری اجتناب ناپذیر است و باید راه های سوء استفاده از آن گرفته شود. از گذشته تا کنون مسئله حریم خصوصی کم و بیشتر جوامع مطرح بوده اما امروزه به صورت جدی به عنوان یک دغدغه وارد حوزه حقوق موضوع شده است تحولات جوامع بشری باعث پیدایش و ظهور موارد جدیدی شده که باید با اصلاح قوانین و یا تصویب قوانین تازه آنها را مدیریت کرد.

اگر به سراغ مکاتب فکری در مورد هویت استقلالی حریم خصوصی برویم باید دو رویکرد مختلف را مورد بررسی قرار دهیم؛ تحول گرایان عقیده دارند حق مستقلی به نام حق حریم خصوصی در حقوق وجود ندارد و هر امری به عنوان امر خصوصی مورد حمایت حریم خصوصی قرار می گیرد کشورهای دارای قوانین رومی- ژرمنی من طرفدار این نظریه هستند. اما در مقابل در نظام کاملاً حقوقدانان معتقدند حریم خصوصی مفهومی جدا و مستقل از سایر حقوق فردی است.

در فقه اسلامی باید گفت این حق مورد توجه ویژه قرار دارد مصادیق آن عبارتند از منع تجسس، ممنوعیت استراق بصر، ممنوعیت استراق سمع، ممنوعیت اشاعه فحشا و ممنوعیت ورود به منازل بدون اذن و حفظ عرض و آبرو و حیثیت مومن در متون فقهی آورده شده است و برای ناقضین آن مسئولیتهایی در نظر گرفته شده است. مسئولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی برپایه نظریه تقصیر نوعی استوار است که قانونگذار ایرانی نیز از آن پیروی می کند حریم خصوصی در تمام قوانین حقوق بشری و بین المللی حقیقی غیرقابل تعرض است اما در حقوق ایران نیازمند تحول در قانونگذاری است.

حریم خصوصی مفاهیمی مثل آزادی وجدان و اندیشه- کنترل بر جسم خود داشتن خلوت و تنهایی در منزل و مکان خصوصی کنترل بر اطلاعات شخصی رهایی از نظارت های سمعی و بصری و مواردی از این دست را در بر دارد. به نظر می رسد می توان این حق را در ذیل میثاق حقوق مدنی و سیاسی و جذب نسل اول حقوق بشر جای داد بر پایه این حق یک شخص یا گروه می تواند با میل و سلیقه خود و با حداقل مداخله و ورود دیگران زندگی کند، همانگونه که گفته شد این حق بسیار مهم در قوانین ایران نمود چندانی ندارد اما از یکسری قوانین اعم از اساسی و عادی می توان مصادیقی را به صورت ضمنی و تلویحی مشاهده کرد. در سال های گذشته در کشور ما پدیده های مثل اینترنت موبایل دوربین های مدار بسته و دسترسی آزاد به اطلاعات و ارتباطات رواج بسیاری یافته و اشخاصی با دسترسی به اطلاعات دیگران و ذخیره سازی محتوای آن باعث نقض حریم خصوصی آن افراد شدند متأسفانه علی رغم ورود این فناوریها به کشور ما شاهد آن هستیم که قوانین تغییری پیدا نکرده و این یک خلاء اساسی در قوانین ایران محسوب می شود که باید جای آن را با

تمهیدات درست و مجاری قانونی پر کرد. در تحقیق موجود از انواع روشهای تحقیق از نوع تحقیقات کاربردی استفاده شده است تا با استفاده از معیارها و روشهای علمی در راستای پیوند علم و اجتماع به راه‌های برای جلوگیری از نقض این حق پرداخت. بر این اساس، روش گردآوری در این پژوهش به صورت کتابخانه با استفاده از اسناد مکتوب و غیرمکتوب مورد استفاده قرار گرفته است.

- مفهوم حریم خصوصی

همانطور که قبلاً اشاره شد در اعلامیه جهانی حقوق بشر و میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی ۱۹۶۹ حمایت از حق حریم خصوصی و خطش وارد نیاوردن به آبرو و حیثیت اشخاص در ماده واحده ذکر گردیده است، چون در بسیاری از موارد افشای امور خصوصی افراد آبروی آنها را به مخاطره می‌اندازد.

- ارکان مسئولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی

در این مورد باید به سه رکن عمده فعل زیانبار- ضرر ناشی از نقض حریم خصوصی و رابطه سببیت میان نخستین ارکان اشاره کرد:

- فعل زیانبار

فعل زیانبار به صورت انجام عمل مثبت وجودی محقق می‌شود مثل اینکه مامور اداره پست بدون اجازه نامه و بسته‌های پستی مربوط به دیگران را گشوده و محتویات آن را مورد بازرسی قرار دهد. عمل بازرسی که عمل مثبت بود که عامل آن را انجام داده و چون این عمل تجاوز و تعرض به حریم خصوصی ارسال‌کننده و دریافت‌کننده وسط انجام دهنده این فعل را عامل زیان‌بار تلقی می‌کنند. در مواردی نیز می‌توان گفت ترک فعل هم می‌تواند باعث ورود ضرر شود مثل اعمال صغیر یا مجنون که در صورت نقض حریم خصوصی سرپرست قانونی آنها باید زیان وارده را جبران نماید. حقوق‌دانان تحقق عمل زیانبار را برای ایجاد مسئولیت مدنی لازم و ضروری می‌دانند در صورتی که فعل زیانبار به وقوع نپیوندد وجود مسئولیت موضوع منتفی است.

حال سوال مهمی که در این رابطه مطرح می‌گردد که مبتلابه جامعه امروز نیز بنا به جهاتی ممکن است باشد این است که در پاره‌ای از موارد ممکن است محجورین به علتی فاقد سرپرست قانونی باشد در صورت ورود زیان چه کسی مسئول است؟ ماده ۷ قانون مسئولیت مدنی چنین فرضی را پیش‌بینی نکرده است اما بعضی حقوق‌دانان در این رابطه دو نظریه را مطرح کردند:

- نظریه اول مستند به ماده ۱۲۱۶ قانون مدنی

میتوان خود مهجور را مسئول دانسته در این صورت عمل از مصادیق اتلاف به مباشرت است یا تصویب اگر این نظریه را قبول کنیم مسئولیت محجورین در موارد تصویب به مراتب سنگین‌تر از مسئولیت عاقل و رشید است. نظریه دوم هر زمان که مقام قضایی به وظایف خود عمل نکند یا تأخیر غیر متعارف در رسیدگی و صدور حکم پیش بیاید در این فاصله شخص محجور فاقد سرپرست قانونی شود و اتفاقاً در همین فاصله

مرتکب زیان به دیگری گردد مقام قضایی مسئول و مکلف به جبران خسارت است و در صورت عدم تقصیر مقام قضایی دولت مسئول جبران خسارات وارد است.

- مفهوم ضرر ناشی از نقض حریم خصوصی

مفهوم ضرر در حقوق خصوصی به سبب دستاورهای علمی و فن اوری نوین متمایز و متفاوت از سایر ضررهاست. در کشورها در بحث حقوق حریم خصوصی قانونی به طور کامل و جامع وجود ندارد و هر آن چه از این بحث به چشم می‌خورد به صورت جزئی و پراکنده است اما این به معنای تفاوت ضرر در حقوق حریم خصوصی با سایر مسولیت‌ها در امور مدنی نیست (امیری، ۱۳۸۵).

برای بررسی تبیین مفهوم ضرر ناشی از نقض حریم خصوصی در ابتدا بایستی خصیصه‌های جوامع همچون ارزشها و هنجارها و عرف و دین و... مدنظر و علاوه بر آن نباید از نوع نظام حقوقی هر جامعه نیز غافل شد زیرا تعبیر و تفسیر هر یک از جوامع از ضرر و مصادیقش متفاوت است.

به طور کلی می‌توان در شرح ضرر ناشی از نقض حریم خصوصی این طور گفت: هر گاه حریم خصوصی اشخاص که شامل جسمانی و ارتباطات و اطلاعات و غیره می‌باشد مورد تعرض دیگران قرار بگیرد و به واسطه این تجاوز مالی از بین رفته و یا در آن مال نقصی به وجود آید و یا منفعت مسلمی از دست برود و یا به سلامت و حیثیت و عواطف فرد و یا خانواده اش لطمه ای وارد شود این جاست که با مفهوم ضرر در حریم خصوصی مواجه ایم.

نکته حائز اهمیت این است که منفعت ممکن الحصول براساس بند سه ماده ی ۹ ق.ا.د. م دادگاه‌های عمومی و انقلاب در امور کیفری مصوب ۱۳۷۸/۶/۲۱ تحت عنوان خسارت مورد قبول قانون گذار ایران می‌باشد. گاهی نقض حریم خصوصی دیگران به شکل ضررهای عادی بروز می‌کند اموالی مانند اموال معنوی یا فکری جلوه عادی نداشته اما قابل تقویم و نقل و انتقال می‌باشند و در صورتی که این حقوق مورد تعرض و تجاوز دیگران واقع شود صاحبان حقوق می‌توانند جبران خسارت را از ناقضین خواستار شوند زیرا این متجاوزین حقوق مالی که صاحبان آن حق به دست می‌آورند را دچار اختلال می‌کنند که در این صورت علاوه بر ضرر معنوی باعث به وجود آمدن ضرر مالی و مادی به صاحبان حق می‌شوند.

یکی از اقسام ضرر در واقع ضرر معنوی می‌باشد ولی تنها در برخی موارد استثنایی از آن تعریف ارائه شده است که در واقع این تعاریف ارائه شده تعریف واضح و روشنی از ضرر معنوی نمی‌باشد و بیشتر به بیان مصادیق آن پرداخته است و از جمله مصادیقی که در تعریف این قانون بیان شده عبارتند از: لطمه بر شخصیت و عزت و سلب آزادی و توهین و تحقیر و... که مصادیق فوق در قانون مدنی کشورهای ایتالیا و

ونزوئلا به عنوان ضرر و خسارت معنوی بر شمرده اند. در کنفرانس حقوق اروپایی در سال ۱۹۶۹ در لندن بیان نمود که ضرر معنوی باید در خصوص ضرر هایی به کار رود که قابل تقویم به پول نمی باشد.

در حقوق ایران و زمانی که دادگستری تاسیس شد به خسارت معنوی توجه زیادی شد که در مواد مختلفی مورد پیش بینی قرار گرفت به طور مثال نخستین بار در ماده ۲۱۲ مکرر قانون مجازات عمومی ۱۳۰۴/۱۱/۷ و سپس در ماده ۴ اصلاح و سپس در ماده ۹ قانون ایین دادرسی کیفری مصوب ۱۳۳۵ و در نهایت در قانون مسولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹.

- مسولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی

به این معنا می باشد که به چه علت و دلیلی فاعل فعل زیانبار باید زبانی که به فرد دیگری وارد کرده است را جبران نماید و چرا اشخاص دیگر غیز از عامل فعل زیانبار در خصوص خسارات وارده مسؤل نمی باشند و تنها قانون او را مسؤل خسارت وارده می داند که حقوقدانان در این زمینه نظریات مختلفی را ارائه دادند که زیر بنای مسولیت مدنی را تشکیل می دهد.

- مبانی مسولیت مدنی در حقوق موضوعه ایران

قانون مدنی در فصل دوم از باب دوم و در مواد ۳۰۷ لغایت ۳۳۷ در بحث ضمان قهری از چهار عامل همچون غصب و اتلاف و تسبیب و استیفا ناروا اشاره کرده و تقصیر را شرط ایجاد مسولیت ندانسته است و در بحث اتلاف کافی است رابطه علیت مبنی بر این که کار شخص سبب تلف گردیده ثابت گردد و لازم نیست که تقصیر او نیز اثبات گردد و حتی در برخی از موارد اتلاف به صورت غیر عمدی وارد می گردد ولی باعث مسولیت می گردد.

و هم چنین لزومی ندارد در تسبیب نیز تقصیر ثابت گردد اما در پاره ای از مثال ها مسولیت منوط به خطای مسبب شده است و طبق استناد ماده ۳۳۴ قانون مدنی مقرر داشته است که: مالک یا متصرف حیوان مسؤل خساراتی نیست که از ناحیه مگره حیوان وارد شده مگر این که در حفظ حیوان مرتکب تقصیر شده باشد. و با توجه به نظریات مختلفی که ارائه گردیده است می توانیم مسولیت مدنی را بر عامل خسارت و ضرر بار کنیم.

یعنی بر چه اساسی عامل زیان باید خسارتی را که به دیگری وارد کرده است را جبران نماید و کسی که حریم خصوصی او مورد تجاوز قرار گرفته چگونه می تواند احقاق حق کند و مرجع رسیدگی کننده براساس کدام نظریه می تواند فاعل زیان را به پرداخت غرامت محکوم نماید.

از نظر برخی از حقوق دانان ایرانی در مبنای مسولیت مدنی نظریه مختلط است ولی در صورتی که از نظر نگارنده نمی توان این نظریه را پذیرفت قواعد عدل و انصاف حکم می کند که هر ضرری باید جبرانم گردد با قبول نظریه شخصی نمی توانیم کسی را مسوول بدانیم که از نظر اخلاقی نسبت به کاری که انجام داده قابل سرزنش نباشد به طور مثال: اشخاص صغیر و یا غیر رشید که باعث نقض حریم خصوصی دیگران می شوند از نظر اخلاقی این اشخاص قابل ملامت نمی باشند و در این جاست که حقوق طرف مقابل ضایع می گردد. و اگر نظریه شخصی را قبول کنیم هیچ گاه ضرر و زیانی که از سوی مجنون یا صغیر وارد می گردد قابل جبران نخواهد بود. ماده ۱ قانون مسولیت مدنی مصوب ۱۳۳۹ مقرر داشته:

هر کس بدون داشتن مجوز قانونی عمدا یا در نتیجه بی احتیاطی به جان و مال و ازادی لطمه وارد نماید که باعث ضرر و زیان مادی و معنوی گردد مسول جبران خسارت وارده خواهد بود. قانون مدنی در چندین ماده «تقصیر» را بعنوان مبنای مسولیت پذیرفته است. برای مثال در ماده ۳۳۴ چنین آمده: «مالک یا متصرف حیوان مسوول خساراتی نیست که از ناحیه آن حیوان وارد می شود، مگر اینکه در حفظ حیوان تقصیر کرده باشد و...». و نیز ماده ۱۲۱۶ می گوید: «هرگاه صغیر یا مجنون یا غیر رشید باعث ضرر شود ضامن است». در مواد ۳۳۳ (مسولیت صاحب دیوار و عمارت) و ۳۳۵ (مسولیت ناشی از اشیای خطرناک مورد استفاده در حمل و نقل) و ۶۳۱ (مسولیت مستودع و مستأجر و قیم و ولی) و ۶۴۰ (مسولیت مستعیر) و ۶۶۶ (مسولیت وکیل) و ۷۸۹ (مسولیت مرتهن) و ۱۰۱۵ (مسولیت امین) و ۱۲۳۸ (مسولیت قیم) از همین شیوه بهره گرفته است.

در قانون مجازات اسلامی نیز طبق استناد به ماده ی ۳۳۶ مبنای مسولیت را تقصیر قرار داده است در نتیجه به نظر می رسد، مبنای مسولیت مدنی در حقوق حریم خصوصی که بصورت پراکنده در قوانین مختلف جزائی، قانون مدنی و قانون مسولیت مدنی ایران، وجود دارد، مبتنی بر نظریه «تقصیر نوعی» است و بر مبنای این نظریه می توان متعرضین به حریم خصوصی اشخاص را به جبران خسارات مادی و معنوی وارده بر آنها، محکوم کرد.

- شرایط تحقق مسولیت مدنی ناشی از نقض حریم خصوصی

واژه مسولیت در نظام های حقوقی مختلف مورد توجه بسیاری قرار گرفته است در جوامع نخستین نیاز به قانون نداشتند و بر اساس عرف عمل می کردند و کسی حقوق همسایگان خود را مورد تجاوز قرار نمی داد و خیلی کم صورت می گرفت که کسی به حقوق دیگری تجاوز و دست درازی کند و به مرور زمان قوانین تدوین شد در ابتدا شخص زیلان دیده هر طور که صلاح می دید از طرفی که به او خسارت وارد کرده انتقام می گرفت و در واقع میتوان گفت به نوعی مقابله مثل می کرد و در مرحله بعدی این اختیار به زیان دیده داده شد که مختار بود یا انتقام بگیرد و یا مطالبه خسارت و ضرر و زیان وارده را نماید و بعد از این مرحله این دولتها بودند که مجازات می کردند و فرد زیان دیده در واقع فقط می توانست ضرر و زیان وارده را مطالبه نماید و برای تحقق مسولیت مدنی، تنها شرط ایجاد ضرر کفایت می کرد. اعم از اینکه فاعل

فعل زیانبار مقصر بود یا نه. بعداً در قانونگذاری ها به تقصیر عامل زیان توجه شد و نظریات مختلفی پیرامون مبنای مسئولیت از سوی صاحب نظران ابراز گردید.

- منابع حمایت از حریم خصوصی در حقوق موضوعه ایران

در حقوق ایران حقوق و آزادی هایی که در خصوص حریم خصوصی مطرح میگردد به صورت پراکنده می باشند و به صورت شفاف مورد حمایت مقنن قرار نگرفته است. قانون این دادرسی مدنی و قانون مجازات اسلامی و قانون مسولیت مدنی و. قانون اساسی از جمله قوانینی کمی باشند که به صورت صریح و یا ضمنی به حریم خصوصی افراد اشاره گردیده و به موجب ماده ۹ قانون مدنی در حکم قانون می باشد، تنها منبع قانونی است که به طور صریح بر حمایت از حریم خصوصی در نظام حقوقی ایران تأکید دارد.

- موارد تهدید کننده حریم خصوصی

همیشه برای اشخاصی که در جامعه زندگی می کنند این تهدید وجود دارد که حریم خصوصی آنان مورد تجاوز و حمله قرار بگیرد و در واقع همین تهدیدها باعث می شود که بسیاری از اشخاص نسبت به فعالیت های اجتماعی و شغلی که دارند دوری ورزند و صرف نظر کنند و هم چنین عواملی وجود دارد که دانشمندان معتقدند که می توانیم این عوامل را به عنوان منشا اصلی در تهدید علیه حریم خصوصی اشخاص در جامعه بیان کنیم که در مجموع می توانیم دولت و بخش خصوصی و فناوری را از موارد تهدید کننده حریم خصوصی افراد بدانیم که به توضیح این موارد در ذیل می پردازیم:

الف: فناوری

یکی از مواردی که نقش بسزایی در حریم خصوصی افراد دارد فناوری می باشد اما توضیح این موضوع که میان فناوری و نظارت بر حریم خصوصی افراد چه ارتباطی وجود دارد کاردشواری به نظر می رسد و مواردی که سبب عدم اطمینان و وجود نا امنی در میان افراد در جامعه شده عبارتند از:

به طور مثال: انتشار عکس و فیلم از استخرهای زنانه و اتاق های پرو به فضای اینترنت و یا انتقال تصاویر از طریق تلفن همراه بصورت گسترده در جوامع و بلوتوث، انتشار تصاویر مستهجن در فضای اینترنت. که این موارد ذکر شده را می توان به عنوان پیشرفت انسان در حوزه فناوری قلمداد کرد که البته این پیشرفت گسترده خود باعث مشکلات فراوانی برای افراد در جامعه شده است در بحث فناوری در قلمرو نظارت سه ویژگی وجود دارد از قبیل: تقویت و عادی سازی و تصعید.

ب: دولتها

یکی دیگر از موارد تهدید کننده حریم خصوصی اشخاص دولت ها می باشند که در واقع جدی ترین تهدید محسوب می شوند مثلاً زمانی که دولت ها شخصی را دستگیر و او را به زندان راهی میکند در واقع میتوانیم

بگوییم جایگاه حریم خصوصی او را به صورت کامل نادیده گرفته و از بین برده اند و ممکن است دولت ها در یک دوره ای قانونی را وضع کنند که در آن نادیده گرفتن حریم خصوصی اشخاص را مجاز تلقی کرده باشند و یا ممکن است در مرحله اجرا به گونهای آن را تفسیر کنند که مد نظر خودشان باشد که این دو مورد ذکر شده از موارد عامی محسوب می شوند که حکومت و دولتها میتوانند نسبت به حریم خصوصی افراد تجاوز کنند و نادیده بگیرند؛ به طور مثال دولتها میتوانند از طریق برنامه هایی برای تعیین اجباری هویت، آزمایش مواد مخدر، تجسس بدنی یک فرد یا جست و جو در خانه اش، ارائه کارت شناسایی خاص جهت خدمات بانکی یا دولتی، ارائه مشخصات هویتی و فردی جهت خدمات شهری، از بین ببرند.

ج: بخش خصوصی

در واقع هر بخشی که زیر مجموعه دولت نباشد را در بر می گیرد که از موارد تهدید علیه حریم خصوصی افراد محسوب می گردد. به طور مثال برای این که روزنامه ها و مطبوعات توجه خوانندگان را به سمت خودشان بیشتر جلب کنند به بررسی و کنجکاوی در زندگی خصوصی افراد می پردازند و از این طریق مواردی که شامل حریم خصوصی افراد می گردد از قبیل فیلم های خصوصی خانوادگی و یا رازهای زندگی شخصی آنان را فاش می کنند.

- موارد نقض حریم خصوصی و شرایط تحقق مسئولیت

الف) موارد نقض حریم خصوصی جسمانی

در این نوع از حق مشروط بر این که افراد از حدود قوانین و مقررات آن سرپیچی و تخلف نکنند در صورتی که در آن سرزمین زندگی کنند و تبعه آن کشور باشند می توانند به هر قسمت از آن کشور که بخواهند تردد کنند در هر قسمتی که بخواهند متوقف شوند و هر چه می خواهند با خود ببرند و دولت موظف است که از حقوق شهروندی این افراد حمایت کند و از تجاوز اشخاص ثالث جلوگیری نمایند. گاه از سوی اشخاص خصوصی غیر دولت ها نیز ممکن است حریم خصوصی افراد مورد تجاوز قرار گیرد که اقداماتی از قبیل تفتیش وسایل نقلیه یا وسایل همراه افراد و بازرسی بدنی افراد با حریم خصوصی افراد در تضاد است و در دو قسمت مختلف حق حریم جسمانی افراد را میتوانیم بررسی کنیم. یکی نقض حریم خصوصی جسمانی از سوی اشخاص خصوصی و دوم نقض حریم خصوصی جسمانی توسط دولت می باشند.

ب) مواد نقض حریم منزل و خلوت افراد:

یکی دیگر از مواردی که به غیر از جسم افراد خصوصی تلقی می گردد منزل و محل سکونت اشخاص در جامعه می باشد و هر مکانی که شخص در آن به انجام امور شخصی و خانوادگی و استراحت می پردازد را منزل گوییم به طور مثال: بیمارستان ها و خوابگاه های دانشجویی و اتاق های هتل ها از مصادیق منزل محسوب می شوند.

در حقوق کشور ما و حقوق کشور های دیگر از حریم منازل حمایت های زیادی شده است و افراد ممکن است غیر از منزل در محل های دیگری به استراحت بپردازند که اگر این استراحت و خلوت مخالف با قوانین نباشد نباید نقض گردند اما در برخی از موارد ما می توانیم از قوانینی که در خصوص حریم منزل وجود دارد سرپیچی کنیم و خلاف آن عمل کنیم به طور مثال به بازرسی منزل اشخاص بپردازیم اما سوالی که به ذهن خطور می کند این است که در چه حالتی می توانیم از این قوانین حریم منازل اشخاص سرپیچی کنیم و بر خلاف قاعده عمل کنیم؟ حقوق اسلام به مساله آرامش و امنیت افراد توجه ویژه ای می کند و ورود به منازل اشخاص منوط به استیناس و استیذان می داند.

منظور از استیناس یعنی شخص هنگامی که می خواهد وارد خانه صاحب خانه گردد در ابتدا باید خود را معرفی کند تا اگر صاحب خانه مایل بود در را برای وی باز کند و استیذان یعنی جلب رضایت صاحب منزل قبل از ورود به آن. این دو موضوع مهم شرط تفتیش و بازرسی منازل اشخاص به حساب می آیند. به طور مثال در این باره نقل قول هایی وجود دارد:

مرحومه علامه طباطبائی در تفسیر آیه اول (آیه ۲۷) می فرماید: «مثلاً شخص با سرفه کردن یا گفتن یا الله به صاحب خانه بفهماند که قصد وارد شدن به منزل را دارد تا صاحب خانه بتواند خود را آماده کند چرا که ممکن است در وضعیتی باشد که نخواهد کسی او را مشاهده کند».

همه ی فقها منع کسی را که بدون اجازه وارد منزل دیگری می شود را جایز می دانند و حتی با توجه به روایاتی که در این خصوص وجود دارد علاوه بر منع قتل شخص را در صورتی که دفاع منوط به آن باشد نیز مباح می دانند و مشروع و قانونی .

فقهای امامیه پیرامون دفع متجاوز بر این عقیده اند: «اگر کسی وارد منزلی شود و صاحب منزل از ورود او جلوگیری کند ولی متجاوز بیرون نرود و دفاع منجر به مرگ متجاوز یا از بین رفتن عضوی از او شود، مدافع اگر شرایط مذکور در دفاع را رعایت کرده باشد مسئول نمی باشد». در کشور ما قوانین مشخصی در حمایت از داده ها وجود ندارد و سلاقی مختلفی وجود دارد ولی در صورتی که در اکثر کشور های اروپایی مقررات خاصی وضع شده است.

- ورود به حریم منزل و خلوتگاه افراد

ما یک قاعده کلی داریم مبنی بر این که: هیچ کس نمی تواند بدون رضایت مالک یا متصرف قانونی، وارد منزل یا مکان خصوصی او شود، مگر به موجب قانون یا مجوز قضایی. همان طور که قبلاً اشاره کردیم ممکن است غیر از منزل اشخاص مکان هایی که فرد در آن جا به استراحت پرداخته و خلوت می کند نیز تجاوز صورت گیرد که اگر از نظر یک انسان متعارف این عمل تجاوز تلقی گردد در این صورت می توانیم آن را نقض حریم خصوصی افراد بدانیم.

اگر ورود با رضایت مالک یا متصرف یا مجوز قضایی نباشد چه فیزیکی یا چه به صورت غیر فیزیکی باعث تجاوز به حریم خصوصی افراد می گردد حتی اگر شخصی که ورود پیدا کرده هیچ گونه اطلاعاتی درباره کسی که خلوتگاه او هتک شده به دست نیاورد یا هر چند اگر با انگیزه شرافتمندانه باشد را قابل شکایت

میدانیم و موجب مسولیت می‌گردد. کانادا در رویه قضایی معتقد است تفتیش باید به حکم قانون باشد و خود قانون نیز باید معقول باشد و تفتیش باید به شیوه ای معقول انجام گیرد. که متداول ترین ان این است که برای انجام تفتیش باید از دادگاه قرار اخذ شود که مقررات ان در قانون جزای کانادا پیش بینی شده است البته در برخی موارد استثنایی که گرفتن قرار تفتیش از دادگاه ممکن نباشد می‌توان بدون ان اقدام به بازرسی کرد. اما در صورتی که در حقوق امریکا و طبق اصلاحیه چهارم قانون اساسی ان معتقد است که: حق مردم نسبت به نامه‌ها و نوشته‌ها و منازل و اسناد ان‌ها در برابر تفتیش نمی‌توان نقض کرد و هیچ‌قراری در این زمینه نمی‌توان صادر شود مگر در صورت وجود سبب متعارف و محتمل که با یک سوگند همراه باشد.

- حمایت از حریم منزل و خلوتگاه در نظام حقوقی ایران

در حقوق ایران در خصوص ورود به حریم منزل در دو حالت مورد حمایت قرار گرفته است.

۱- ورود افراد غیر حکومتی به منزل

۲- ورود افراد و مامورین دولتی

در قانون مجازات مجازات شدید تری برای تصرف و تجاوز به منزل افراد در نظر گرفته و هم چنین ان را تحت عنوان تصرف عدوانی تلقی کرده است و طبق استناد به ماده ی ۶۹۰ قانون مجازات اسلامی علاوه بر این که شخص متصرف را به رفع تصرف وا می‌دارد هم چنین او را نیز به مجازات از یک ماه تا یک سال محکوم می‌نماید.

ماده ۶۹۴ قانون مذکور، در مورد ورود به حریم منازل می‌گوید: «هر کس در منزل یا مسکن دیگری به عنف یا تهدید وارد شود به مجازات از ۶ ماه تا ۳ سال حبس محکوم خواهد شد و در صورتی که مرتکبین دو نفر یا بیشتر بوده و لاقلاً یکی از آنها حامل سلاح باشد به حبس از یک تا شش سال محکوم می‌شوند».

و هم چنین اگر معاموم گردد که صاحب خانه قصد سکونت در منزل را ندارد و خانه خالی باشد منزل محسوب نخواهد شد و تنها اگر شخص در ان منزل سکونت داشته و زندگی کند و ان منزل توسط شخص یا اشخاصی مورد تجاوز قرار گیرد شامل حکم ماده ی فوق خواهد بود نه غیر از آن.

ج) موارد نقض حریم خصوصی اطلاعات:

گاهی اطلاعاتی را به دست می‌آوریم در جهت خدمت عمومی به افراد که این اطلاعات مزبور را صرفاً در همین راه استفاده می‌کنیم ولی در مقابل گاهی ممکن است این اطلاعات به دست آمده را برای مقاصد دیگری به کار بریم و یا به واسطه کنجکاوی بکوشیم از زندگی خصوصی اشخاص اطلاعاتی را کسب کنیم تا بعداً بتوانیم از ان‌ها در جهت رسیدن به مقاصد خود بهره ببریم که این موارد نقض حریم خصوصی افراد می‌باشد و موجب مسولیت می‌گردد.

چ) موارد نقض حریم خصوصی ارتباطات:

یکی از وسایلی که در جامعه امروزی اگر حادثه ای رخ دهد در سراسر کشور باعث اطلاع رسانی مردم می‌گردد ارتباطات می‌باشد که دو نوع ارتباطات وجود دارد:

۱- ارتباط جمعی و عمومی: اگر عموم مردم مخاطب قرار گیرند در این حالت ارتباط عمومی است به طور مثال: اگر چنانچه شخصی در همایشی سخنرانی کند اشخاصی که در این همایش حضور داشتند می‌توانند مطالب گفته شده را به افراد غایب توضیح دهند.

۲- ارتباط خصوصی: اگر تنها عده خاصی افراد را مخاطب خود قرار دهیم در این صورت گوییم این ارتباط خصوصی است به طور مثال: اگر چنانچه شخصی قصد ارسال پیام به شخص یا اشخاص معینی را داشته باشد و آن را ارسال کند اشخاص ثالث حق رهگیری ارتباطات خصوصی را ندارند و دریافت کننده پیام، بدون رضایت ارسال کننده حق افشای آنرا ندارد. که هدف ما در این جا حریم خصوصی و موارد نقض آن می‌باشد و ارتباطات عمومی از بحث ما خارج و از هدف ما دور می‌باشد و در سه بخش ارتباطات و حریم خصوصی و موارد نقض آن را بررسی می‌کنیم که عبارتند از: ۱- ارتباطات دور، ۲- ارتباطات نزدیک، ۳- ارتباطات الکترونیکی.

- موارد نقض حریم خصوصی پیرامون اسرار و اطلاعات وکالتی

بنابر ماده ۶۵۶ ق.م: «وکالت عقدی است که به موجب آن یکی از طرفین، طرف دیگر را برای انجام امری نایب خود می‌نماید.» همچنین خداوند متعال نیز در موارد بسیاری در قرآن مجید خود را وکیل نامیده است. (مبارکه، ۶۶) در بررسی تطبیقی «حفظ اسرار موکل» به نظر می‌رسد اکثر کشورهای جهان به این مسئله توجه ویژه‌ای داشته‌اند.

در آئین نامه وظایف صنفی وکلای دادگستری جامعه اروپا مصوب اکتبر ۱۹۹۸، حفظ اسرار به عنوان یکی از اصول کلی نام برده شده و بنابر ماده ۲۳۱ آئین نامه اشاره شده «راز شغلی به عنوان حق و تکلیف اساسی و اولیه وکیل شناخته شده است.» و ماده ۲۳۳ آن به این موضوع اشاره دارد که وکیل چه در حین جریان پرونده و چه بعد از پایان یافتن موضوع و بسته شدن پرونده همچنان موظف به حفظ اسرار موکل می‌باشد.

در انگلستان وکیل در حکم معتمد بوده و موظف است اطلاعاتی را که به خاطر داشتن سمت وکالت به او سپرده شده نزد خویش نگاه داشته و حق افشای آن‌ها را نخواهد داشت. این وظیفه در رویه‌های قضایی نیز ذکر شده و تبدیل به یک قاعده در حرفه‌ی وکالت شده است. همچنین دادگاه‌ها نیز نباید طوری رفتار نمایند که به این اصل کوچکترین خدشه‌ای وارد شود. (بولتون، ۱۳۷۵)

در فرانسه برای افشاء اسرار دیگران توسط وکیلی که به واسطه‌ی شغلش آن اطلاعات را در اختیار دارد مجازات جزایی و حسب مورد مسئولیت مدنی تعریف شده است. در خصوص میزان اهمیت این وظیفه در فرانسه باید گفت که حتی مقامات قضایی نیز حق ضبط این مکاتبات را نداشته و وکیل هم بدون رضایت موکل حق ارائه مکاتبات خصوصی او را با خودش به دادگاه ندارد. (قهرمانی، ۱۳۷۷)

در رویه قضایی آمریکا نیز حساسیت زیادی نسبت به حفظ اسرار میان وکیل و موکل وجود دارد و در واقع معتقدند ارتباطات وکیل و موکل محرمانه است. و به طور کلی وکلا نمی‌توانند اظهارات کتبی و یا شفاهی موکل را افشا کنند زیرا در صورت افشای اطلاعات، اعتماد موکل خدشه دار شده و نمی‌تواند تمام اطلاعاتی را که وکیل برای حفظ منافع موکل خود باید از آن‌ها آگاه باشد، را در اختیار او قرار دهد. در ماده ۴ مقررات مربوط به رفتار حرفه‌ای وکلای دادگستری در کانادا نیز به این موضوع اشاره شده که وکیل حق افشای اطلاعات را ندارد مگر آن که موکل به طور صریح یا ضمنی اجازه داده و یا قانون چنین کاری را مقرر نماید. علاوه بر قوانین داخلی کشورها، در اسناد بین‌المللی هم به این مسئله توجه خاصی شده است.

در مصوبه هشتمین کنگره سازمان ملل متحد نیز آمده «توجه به مسئله محرمانه بودن کلیه ی ارتباطات و مشاوره‌ها بین وکلا و موکلین در رابطه با مسائل کاری، از جمله وظایف دولت‌ها است». (مصوبه هشتمین کنگره سازمان ملل متحد، اصول اساسی مربوط به وظیفه وکلا، ۱۳۸۵، ۵۲)

در قوانین و مقررات کشور ما، به این موضوع «حفظ اسرار موکل» از سال‌ها پیش توجه شده است. در ماده ۲۹ قانون وکالت مصوب سال ۱۳۱۴ که مفادش عیناً در ماده ۳۰ قانون وکالت مصوب ۱۳۱۵ تکرار شد آمده است «وکیل باید اسراری که به واسطه ی وکالت از طرف موکل مطلع شده و همچنین اسرار مربوط به حیثیت و شرافت و اعتبارات موکل را حفظ نماید» اما در این خصوص هیچ مجازات انتظامی برای متخلف در نظر گرفته نشده است.

البته ماده ۲۲۰ قانون مجازات عمومی مصوب ۱۳۰۴ این موضوع را جرم دانسته و برای مرتکب آن مجازات حبس و غرامت در نظر گرفته بود. مطابق بند ۲ ماده ۸۱ آئین‌نامه لایحه قانونی استقلال کانون وکلای دادگستری مصوب ۱۳۳۴ وکیلی که اسرار موکل خود را فاش کند به مجازات انتظامی درجه ۵ محکوم می‌شود. همچنین این نکته حائز اهمیت است که وکیل همانطور که مجاز به افشاء اسرار موکل خود نیست، در افشاء اسرار طرف دیگر دعوا که در جریان پرونده، از آن آگاهی یافته است هم آزاد نیست و در صورت تخلف مستوجب مجازات می‌باشد. (تقی‌خانی، ۱۳۸۵)

- موارد نقض حریم خصوصی ارتباطات

ارتباطات خصوصی گاهی از راه دور انجام می‌شود. اتحادیه بین‌المللی ارتباطات از راه دور مسئول مقررات و هماهنگ‌سازی و توسعه ارتباطات تلفنی از راه دور و همچنین همسان کردن سیاست‌های ملی ارتباطات از راه دور است. مقررات مصوب این اتحادیه برای دولت‌های عضو براساس حقوق بین‌الملل، لازم‌الاتباع است. ماده ۳۷ اساسنامه اتحادیه مذکور می‌گوید:

«اعضای اتحادیه موافقت می کنند تا همه تدابیر ممکن و منطبق با سیستم ارتباطات از راه دور را جهت تضمین محرمانه بودن مکالمات بین المللی اتخاذ کنند». بر همین اساس در اساسنامه اتحادیه بین المللی ارتباطات از راه دور، اصل محرمانه بودن ارتباطات از راه دور تاکید شده است و در بند ۲ ماده فوق الذکر اعمال این اصل را به مقامات ملی واگذار کرده است. در بند ۲ ماده ۳۴ اساسنامه مزبور نیز پیش بینی شده اعضای اتحادیه، هر نوع ارتباطات از راه دور فردی را که امنیت کشور را به خطر انداخته یا مخالف عفت عمومی و یا نظم عمومی باشد را قطع کنند. (فردی، ۱۳۸۵)

بنابراین مقررات بین المللی اصل محرمانه بودن ارتباطات را به صورت مشروط پذیرفته است و به دولت ها اجازه داده تا ارتباطات از راه دور خصوصی را براساس دلایل ذکر شده در ماده ۳۴ اساسنامه شنود کنند. در نظام حقوقی ایران یک سری از قوانین در خصوص محرمانه بودن مکالمات و ارتباطات تلفنی و چگونگی شنود آن ها، مواردی را پیش بینی کرده اند از جمله قانون اساسی، قانون مجازات اسلامی، قانون آیین دادرسی کیفری و قانون تاسیس شرکت مخابرات ایران مصوب ۱۳۵۰.

اصل ۲۵ قانون اساسی افشاء مکالمات تلفنی را ممنوع اعلام کرده و این مورد را موکول به حکم قانونی کرده است، تبصره ماده ۱۰۴ قانون آیین دادرسی کیفری کنترل تلفن افراد را ممنوع دانسته است جز در ۲ مورد: مواردی که به امنیت کشور مربوط است و یا برای احقاق حقوق اشخاص لازم است.

ماده ۵۸۲ قانون مجازات اسلامی برای مامورین و مستخدمین دولتی که بدون مجوز قانونی مکالمات اشخاص را شنود می کنند و یا بدون اجازه آن ها مطالبشان را افشاء می کنند مجازات حبس و جزای نقدی در نظر گرفته است و همچنین در ماده ۶۴۱ همان قانون برای مزاحمت تلفنی مجازات حبس پیش بینی کرده است.

تبصره های ماده ۱۴ قانون تاسیس شرکت مخابرات ایران، برای کسانی که از وسایل مخابرات عمومی و اختصاصی استفاده غیرمجاز و مزاحمت های تلفنی ایجاد می کنند محدودیت هایی قائل شده است و ورود به حریم خصوصی دیگران را ممنوع و در صورت تکرار این مسئله مستوجب قطع وسیله ی ارتباطی می داند.

از مجموع قوانین و مقررات داخلی و بین المللی، در مورد ارتباطات و مکالمات تلفنی افراد می توان نتیجه گرفت که شنود تمام مکالمات و ارتباطات تلفنی اشخاص، به علت محرمانه بودن ممنوع است مگر در مواردی که قانون اجازه داده است. یعنی هرکس چه در داخل حکومت و چه از افراد غیر حکومتی بدون داشتن مجوز قانونی حریم خصوصی دیگران را نقض کند و اقدام به شنود یا افشاء مکالمات تلفنی دیگران کند علاوه بر مجازاتهای مقرر قانونی دارای مسئولیت مدنی در برابر زیان دیدگان نیز خواهد بود.

نتیجه گیری

موارد زیر را میتوان از این پژوهش نتیجه گرفت:

۱. حریم خصوصی امروز یکی از رشته‌های جدید حقوقی در جهان است. که کنوانسیونها، ممنوعیت تجاوز افراد به حریم خصوصی دیگران را پیش بینی کردند و تفسیر و توضیح کاملی از حریم منزل، مکالمات و ارتباطات و غیره ارائه دادند. کشورهای غربی با پیروی از اسناد مذکور و گسترش آنها و شبیه سازی با حقوق داخلی خود در مورد حریم خصوصی اقدام به وضع قانون نمودهاوند. در حقوق اسلامی از حریم جسمی و ارتباطات و اطلاعات صراحتاً حمایت شده است.

در مجموع می توان نتیجه گرفت که در نظام احکام اجتماعی اسلام، آزادی انسان ها در تعیین سرنوشت خودشان به رسمیت شناخته شده است و اشخاص حقیقی و حقوقی اعم از حکومتها و غیره ممنوع از مداخله در این حریم هستند و در صورت مداخله و نقض حریم خصوصی اشخاص در اجتماع مسئولیت جزایی و مدنی دارند. در مقام مقایسه حقوق غربی با حقوق اسلامی در خصوص حقوق حریم خصوصی، میتوان به صراحت اقرار کرد که سابقه حقوق غربی در این خصوص از ۵۰ سال تجاوز نمیکند در حالی که قدمت آن در اسلام به بیش از ۱۴۰۰ سال میرسد.

۲. تعرض به حریم خصوصی که شامل مواردی مانند جسم، مال، ارتباطات دور و نزدیک، اطلاعات، حیثیت و آبرو، حریم منزل و عقاید و افکار می شود، توسط اشخاص حقیقی و حقوقی ممنوع می باشد.

۳. در حقوق ایران قانونی تحت عنوان «قانون حمایت از حریم خصوصی» تاکنون تصویب نشده و صرفاً در قالب مواردی پراکنده، مسائل مربوط به حریم خصوصی در قوانین مختلف مطرح شده و گاهاً ضمانت اجرای کیفری یا حقوقی برای ناقضین در نظر گرفته شده است که این عدم وجود قانونی جامع، یک نقض بزرگ در قوانین است.

۴. ناقضین حریم خصوصی دارای مسئولیت مدنی هستند. مبنای نظری مسئولیت مدنی در این خصوص نظریه تقصیر نوعی است. برای اینکه وقوع تقصیر از جانب کسی محرز شود همین بس که عمل فرد با رفتار یک فرد متعارف در همان شرایط خارجی وقوع حادثه مخالف باشد.

۵. تمام زیان های مادی و معنوی زیان دیده از نقض حریم خصوصی قابل مطالبه است و دادگاه می تواند در صورت وجود ارکان مسئولیت مدنی عامل زیانبار را محکوم کند.

۶. کشورهای مختلف در برخورد با ارزیابی ضررهای مادی و معنوی که در اقسام نقض حریم خصوصی متفاوت هستند، رویه های متفاوتی دارند. در ایران دادگاه می تواند از پزشکی قانونی و کارشناسان رسمی دادگستری استفاده کند و در صورتی که نظریه کارشناس مربوطه با اوضاع و احوال مطابقت داشته باشد دادگاه به آن ترتیب اثر میدهد.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. امیری قائم مقامی، عبدالمجید، نظریه کلی تعهدات قانون مدنی، جلد اول، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۵۴.
۲. انصاری، باقر و همکاران، مسئولیت مدنی رسانه های همگانی، چاپ اول، تهران، معاونت پژوهشی تدوین و تنقیح قوانین و مقررات، ۱۳۸۶.
۳. بولتون، ویلیام، تاریخ و سازمان و وظایف کانون وکلای انگلستان، ترجمه حسینقلی کاتبی، انتشارات آبان، ۱۳۵۷.
۴. پورناجی، بنفشه، «حرمت فراموش شده حریم خصوصی»، روزنامه اعتماد شماره ۱۸۵۹ (شنبه ۱۴ دی ۱۳۸۷)، ص ۸.
۵. تقی خانی، نیما، حاکمیت بر اینترنت، خبرنامه کانون وکلای دادگستری اصفهان، سال اول، آذرماه ۱۳۸۵، شماره ۵.
۶. درودیان، حسنعلی، جزو حقوق مدنی ۴ (مسئولیت مدنی) دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران، نیمسال دوم سال تحصیلی ۷۰ - ۶۹.
۷. دورانت، ویل، تاریخ تمدن، جلد اول، تهران، ۱۳۷۰.
۸. سلطانی نژاد، هدایت الله، مسئولیت مدنی خسارت معنوی، چاپ اول، تهران، انتشارات نورالثقلین، ۱۳۸۰.
۹. طباطبایی، میرسید علی، ریاض المسائل، جلد ۱۴، موسسه النشر الاسلامی، چاپ اول، قم، ۱۴۲۲ ه.ق.
۱۰. طباطبائی، سید محمد حسین، تفسیرالمیزان، جلد ۱۵، موسسه اعلمی، چاپ سوم، بیروت، ۱۳۹۳ ه.ق.
۱۱. غمامی، مجید، قابلیت پیش بینی ضرر در مسئولیت مدنی، چاپ اول، تهران، شرکت سهامی انتشار، ۱۳۸۳.
۱۲. قاسم زاده، سید مرتضی، مبانی مسئولیت مدنی، نشر میزان، چاپ پنجم، تهران، ۱۳۸۷.
۱۳. قهرمانی، نصرالله، مسئولیت مدنی وکیل دادگستری، نشر گندم، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۷.
۱۴. گارو، مطالعات نظری و عملی در حقوق جزا، ترجمه ضیاءالدین نقاب، جلد اول، انتشارات ابن سینا، تهران، بی تا.

۱۵. متین دفتری، احمد، آئین دادرسی مدنی و بازرگانی، جلد دوم، چاپ دوم، تهران، انتشارات مجد، ۱۳۸۱.
۱۶. مصوبه هشتمین کنگره ی سازمان ملل متحد، اصول اساسی مربوط به وظیفه وکلا، ترجمه نیما تقی